

ІСТОРІЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 372.48:373.1(477)

В.С. Бугрій,

завідувач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка,
доктор педагогічних наук, доцент

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЗМІСТУ ШКІЛЬНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ З ІСТОРІЇ у 20-ті рр. ХХ ст.

Бугрій В.С.,

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЗМІСТУ ШКІЛЬНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ З ІСТОРІЇ у 20-ті рр. ХХ ст.

Стаття присвячена дослідженню тенденцій розвитку змісту шкільної навчальної літератури з історії у 20-ті рр. ХХ ст. У процесі аналізу встановлено, що провідними тенденціями були: відмова від підручників, у змісті яких відображалася пропаганда релігійно-монархічних ідей, заміна їх на підручники, збудовані на марксистській концепції розуміння історії, з домінуванням у їх змісті питань економіки та класової боротьби; підпорядкування змісту вимогам ідейно-політичного виховання, посилення уваги до новітньої історії, політекономії, соціології за рахунок традиційних історичних курсів.

Ключові слова: зміст освіти, навчальна література, підручник з історії, підручник із суспільствознавства.

Bugrii V.S.,

TENDENCIES TO DEVELOPMENT OF THE CONTENT OF SCHOOL TEXTBOOKS ON HISTORY in 20s of XX century

The article investigates the tendencies to development of the content of school textbooks on history in 20s of XX century. It is found out in the process of analysis that the main tendencies were: the rejection of textbooks with the content including propaganda of religious and monarchical ideas, replacing them with textbooks with the Marxist concept of understanding the history, with the dominance in their content issues of economy and class struggle; subordination of the content requirements of ideological and political education, greater attention to recent history, political economy, sociology by traditional history courses.

Key words: content of education, textbooks, textbook on history, book on social studies.

Бугрий В.С.,

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СОДЕРЖАНИЯ ШКОЛЬНОЙ УЧЕБНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ПО ИСТОРИИ в 20-е гг. ХХ в.

Статья посвящена исследованию тенденций развития содержания школьной учебной литературы по истории в 20-е гг. ХХ в. В процессе анализа установлено, что ведущими тенденциями были: отказ от учебников, в содержании которых присутствовала пропаганда религиозно-монархических идей, замена их на учебники, построенные на марксистской концепции понимания истории, с доминированием в их содержании вопросов экономики и классовой борьбы; подчинение содержания требованиям идейно-политического воспитания, усиление внимания к новейшей истории, политэкономии, социологии за счет традиционных исторических курсов.

Ключевые слова: содержание образования, учебная литература, учебник по истории, учебник по обществоведению.

Перебудова структури школи та змісту історичної освіти, запровадження нового державного освітнього стандарту висувають чергові вимоги перед шкільними підручниками. У зв'язку з цим актуалізується проблема створення такої навчальної літератури з історії, яка б, з одного боку, відповідала загальноєвропейським

стандартам, а з іншого — увібрала б у себе найкращі традиції та здобутки минулого, творче використання яких є необхідним для сучасної школи.

Історію та теорію підручникотворення досліджували І. Бай, Л. Березівська, Т. Гавриленко, Н. Гончарова, Т. Завгородня, Я. Кодлюк, Н. Огієнко,

І. Руснак, Т. Самоплавська, Б. Ступарик та ін. Різним аспектам змісту шкільних підручників з історії присвятили свої праці К. Баханов, А. Булда, Т. Ладиченко, П. Мороз, О. Пометун, Г. Серова, Г. Фрейман та ін.

Проте історіографічний огляд дає підстави стверджувати, що проблема розвитку змісту шкільної навчальної літератури з історії потребує подальшого теоретичного осмислення та узагальнення.

Мета статті — виявити тенденції розвитку змісту шкільної навчальної літератури з історії у 20-ті рр. ХХ ст.

У цей період у змісті навчання історії відбуваються значні якісні зміни. Це обумовлювалося цілим рядом суспільно-політичних та педагогічних чинників, серед яких вирішальними слід вважати: зростання ідеологічного впливу на освіту, зміну освітньої парадигми зі «школи навчання» на «трудова школа». Шкільний підручник з історії, як один із носіїв змісту освіти, зазнавав у цей період ще й додаткових впливів, пов'язаних з критичним ставленням до підручника аж до його повного заперечення, відсутністю стабільних навчальних програм, перебуваючи концептуальних підходів до розуміння історичного процесу, відсутністю матеріальних і фінансових можливостей для забезпечення шкіл навчальною літературою.

На початку 20-их рр. ХХ ст. радянська влада, за відсутності власної, змушена була допускати до використання історичну літературу царської школи. Більшість із цих підручників будувалися за принципом систематичного викладу історичних подій. Наприклад, «Курс всесвітньої історії» І. Беллярмінова, розроблений для 4-их і 5-их класів реальних училищ, включав такі розділи: «Розділ І. Події давньої історії (від коротких відомостей про єгиптян, євреїв, фінікійців, асирійців, вавілонян і до падіння Римської імперії). Розділ ІІ. Події Середньої історії (Візантійська імперія. Слов'яни. Араби. Західні народи у VI–XV ст.). Розділ ІІІ. Події Нової історії (від книгодрукування і відкриття Америки до звільнення Росією народів балканського півострова)» [2, 290–292]. У відповідності до традицій царської історичної школи основна увага у підручнику зосереджувалася навколо постаті монарха. Так у параграфі «Верховенство Франції у XVII ст.», детально розглянувши політичну діяльність Людовика XIV, І. Беллярмінов надавав йому дуже високої оцінки: «Людовик суворо розумів обов'язки короля. Він говорив: «ми повинні вважати щастя своїх підданих вище свого особистого щастя і видавати тільки такі закони, які потрібні для блага підданих». Труд він вважав першим своїм обов'язком. Протягом перших 20 років Людовик щоденно займався справами по 8 годин, при чому сам

у все вникав» [2, 220]. Цілком зрозуміло, що подібна навчальна література не могла тривалий час використовуватися у радянській школі через свою невідповідність новим ідеологічним завданням освіти. Тому із навчального процесу було вилучено підручники із яскраво вираженим релігійно-монархічним змістом. Відповідно до секретної постанови Головліту від 26 січня 1924 р. до таких було віднесено наступні видання: «Тарапыгин и Королев — «Учебник русской истории», Тулупов и Шестаков — «Петр Великий и его время», Беллярминов — «Курс средней истории», его же — «Руководство по русской истории», его же «Курс всеобщей истории» [4, арк. 143–151].

Перші підручники для радянської школи були розроблені, переважно, російськими авторами. Наприклад, написаний М. Рожковим «Підручник історії всесвітньої і російської» створювався лише як короткий посібник для закріплення результатів класної роботи і повторення шкільного історичного курсу [12, 3]. Його зміст будувався відповідно до дев'яти формацій, які, на думку автора, були властиві історичному розвитку Росії і Заходу: первісний лад, суспільство дикунів, дофеодальне суспільство або суспільство варварів, феодальна революція, феодалізм, дворянська революція, панування дворянства (старий порядок), буржуазна революція, капіталізм. Період панування дворянства згідно концепції М. Рожкова відповідав новій історії і містив такі розділи: «Розділ 1. Дворянська революція у Західній Європі. Розділ 2. Дворянська революція в Росії. Розділ 3. Панування дворянства і дворянського старого порядку на Заході Європи. Розділ 4. Повне панування дворянства і старого порядку у Росії XVIII ст.» [12, I–II].

Робота одного з очільників Народного комісаріату освіти РРФСР М. Покровського «Русская история в самом сжатом очерке» була збудована вже на марксистських засадах і пояснювала хід історичного розвитку не особливостями правління того чи іншого монарха, а економічними причинами та класовою боротьбою. У цій книзі автор повністю ігнорував історію неросійських народів, що проживали на території імперії, в тому числі і українського [11, 223]. У молодших класах школи використовувався підручник К. Замисловської, який містив розповіді з історії Росії з найдавніших часів і до 1917 р. [8].

Серед українських підручників початку 20-их рр. ХХ ст. слід виділити найбільш розповсюджену у школах того часу «Історію українського народу» О. Єфименко [6]. Вона була написана ще у 1906 році, а у 1922 році вийшла в українському виданні. За словами авторки, вона представляла собою коротку «науково-популярну історію Південної Русі для дорослих» [6, 163]. У іншій своїй роботі «Початковий

підручник українсько-московської історії» О. Єфименко збудувала виклад історичного матеріалу на основі регресивного підходу від сьогодення до минулого [7].

Оцінку придатності змісту існуючих підручників для навчання історії давали учителі шкіл. Прикладом можуть служити їх думки, викладені у «Протоколі засідання комісії учителів по розробці мінімуму з історії для 7-річних шкіл Конотопа» (1924 р.): «Матеріал пройдений школами: українська історія по підручнику Грушевського «Про старі часи на Україні. Коротка історія України» (1912 р.), російська по Платонову, середня історія і нова по французьку революцію включно по Рижкову. Комісія визнала незадовільним підручник російської історії Платонова і не зовсім задовільним коротку історію Грушевського. Придатним підручником російської історії комісія вважає Покровського «Російська історія у стиснутому нарисі», по українській історії за відсутності більш кращого — короткий курс Грушевського» [5, арк. 9].

Отже, основними тенденціями розвитку змісту шкільної літератури з історії на початку 1920-х рр. були: відмова від підручників, у змісті яких відображалася пропаганда релігійно-монархічних ідей, заміна їх на перші радянські підручники, збудовані на марксистській концепції. При цьому, як і раніше, ігнорувалася історія неросійських народів, що проживали на території імперії, в тому числі і українського.

Після запровадження комплексних програм у 1924 р. знання з історії було включено до інтегрованого курсу «Суспільствознавство», який викладався у старших класах. Такі зміни у структурі навчання передбачали підготовку нових підручників з історії. Як відзначав український методист В. Арнаутів, на викладання суспільствознавства відводилося не більше 600 год. Із них на історію припадало не більше однієї третини, тому, «відповідна навчальна книга з історії не повинна перевищувати 300 сторінок» [1, 7].

Відповідно до комплексних програм були підготовлені нові підручники із суспільствознавства та додаткова література з окремих питань. Найбільшого поширення в Україні набули такі видання: праці М. Яворського «Коротка історія України» та «Революція на Україні», «Нариси суспільствознавства» М. Вольфсона, «Фази суспільного розвитку» О. Трахтенберга та А. Гуковського. Зміст цих підручників підпорядковувався вимогам ідейно-політичного виховання, які полягали у перетворенні підростаючого покоління у свідомих і активних будівників соціалістичного ладу. У якості методологічної основи вивчення історії остаточно закріплюється марксистське вчення.

Крім того, зміст підручників з історії мав сприяти популяризації серед молоді радянської дійсності. А тому автори більшість матеріалу своїх праць пов'язували із сучасністю. Саме таке спрямування мав зміст підручників з історії М. Яворського «Коротка історія України» та «Революція на Україні», схвалених Науково-педагогічним комітетом Головоцвуху Народного комісаріату освіти України для використання в якості навчальних книг. Наприклад, у праці «Коротка історія України» розглядалася лише суспільно-політична та економічна історія України і тільки в період XIX — початку XX століття [17]. Позитивним у цих підручниках було те, що до їх змісту вводилася значна кількість фактів з історії України.

Під український варіант комплексних програм за участю М. Яворського було перероблено підручник М. Вольфсона «Нариси суспільствознавства». Це навчальне видання складалося із трьох частин. У перших двох розкривалася діалектика зміни різних типів суспільних формацій, і доводилася неминучість пролетарської революції. Третя частина давала матеріал про історичне значення пролетарської революції, про зовнішню та внутрішню політику СРСР, взаємовідносини між радянською владою і суспільними організаціями [3, 478]. Завдяки М. Яворському, у цьому підручнику теоретичний матеріал був ілюстрований фактами з історії України.

Ще один підручник із суспільствознавства «Фази суспільного розвитку» за авторства О. Трахтенберга і А. Гуковського мав своїм призначенням, як писали самі автори, «дати школярам на восьмому році навчання поняття про хід розвитку людського суспільства» [13, 3].

У підручнику у хронологічній послідовності викладалися основні «фази» суспільного розвитку: первісне суспільство, родове, феодальне та капіталістичне. Підручник не давав систематизованих знань з історії, а історичні факти у цих розділах виступали в ролі допоміжного матеріалу. Автори вважали, що зміст їх праці мав бути тільки «вступом до самостійної роботи учнів, і тому приклади та ілюстрації, запроваджені в текст, зовсім не можуть вважатися вичерпними: вони повинні лише пробуджувати думку, давати їй напрямок, але не підказувати відповіді» [13, 3]. Наприклад, тему «Становище робітничого класу на зорі промислового капіталізму», за задумом творців підручника, необхідно було розглядати таким чином: «Тема не потребує спеціальної проробки всіма учнями. Достатньо виділити дві невеликі групи, яким доручити підготовку двох доповідей: 1) Становище робітничого класу в Англії на початку XIX ст. 2) Становище робітничого класу в Німеччині в середині XIX ст. Крім виконання перерахованих доповідей, необхідно прочитати I розділ Комуністичного маніфесту і

зробити виписки тих місць, що відносяться до теми, що вивчається. Виписки використовувати у доповідях і конспектах» [13, 3].

У другій половині 20-х рр. ХХ ст. починає видаватися такий вид навчальної літератури, як «робочі книги» та «розсипні підручники». Своїм змістом вони були орієнтовані на певні розділи суспільствознавства (історія, сучасність, політекономія). Наприклад, «Підручник суспільствознавства. Історія. 6-й рік навчання» пропонував навчальний матеріал за такими розділами: 1. Промисловий переворот в Англії та перші кроки робітничого руху. 2. Велика французька революція (1789–1794). 3. Революція 1848 р. 4. Західна Європа й ПАСШ (Північно Американські Сполучені Штати) у 50–70-х рр. ХІХ ст. 5. Карл Маркс — проводир робітничого класу. 6. Паризька комуна. 7. Розвиток промислового капіталізму в Росії та на Україні (ХІХ ст.). 8. Розвиток промислового капіталізму за пореформеної доби. 9. Революція 1905 р. в Росії та на Україні й доба реакції [10, 192]. У кінці кожного розділу учням давалися запитання і контрольні завдання для самостійної роботи. Подібна література мала, безумовно, певні переваги, оскільки активізувала пізнавальну діяльність учнів. Але разом з тим спроби заміни системного підручника з історії прикладними матеріалами зумовили різке зниження знань учнів та рівня навчально-виховного процесу.

У цей час з'являються в Україні і певні новації в побудові змісту підручників. Так автор навчальних посібників «Доба торговельного капіталу» [15] та «Середньовіччя» [16] Г. Ющенко історичний текст доповнював уривками з літературних творів. Наприклад, з метою більш емоційного сприйняття тем, пов'язаних із селянськими рухами у Франції та Англії, автор пропонував уривки із драми П. Меріме «Жакерія» та О. Глоби «Уот Тайлер».

Наприкінці 1920-х рр. Народний комісаріат освіти УСРР ініціює роботу по вдосконаленню підручників для школи. У «Плані навчально-методичної роботи НКО УСРР на 1927–1928 рр.» йшлося про те, що «в справі підручників і посібників планується проробити наступне: а) за участю широких кіл методичного активу республіки організувати критичний огляд існуючих підручників та посібників з метою уніфікації та стабілізації їх для масової школи на найближчі роки; б) вивчати та максимально використовувати кращі підручники інших радянських республік та закордону (Німеччина, Америка); в) продовжити організацію та поширення кадрів авторів та рецензентів (конкурси, преміювання); г) підсилити заходи до утворення належних підручників робітничої освіти; г) вивчити проблеми дитячої літератури та розробити основні принципи вимоги до неї» [14, арк. 82–84].

Пошуки оптимального підручника для школи, який би найбільш вдало подавав історичний матеріал, завершилися на початку 1930-х рр. Переломним моментом в історії радянської школи стала Постанова ЦК ВКП(б) 12 лютого 1933 р. «Про підручники для початкової і середньої школи». У ній було підкреслено основоположну роль підручника в опануванні учнями знань. З метою відновлення значення навчальної літератури у системі освіти вимагалось: «Засудити і відмінити як такі, що вступають у протиріччя із рішеннями ЦК ВКП(б): а) циркулярний лист відділу єдиної школи Наркомосу РСФСР від серпня 1918 р., який вказував, що підручники взагалі повинні бути вигнані зі школи; б) постанову колегії Наркомосу від 28 березня 1930 р., яка визнала неможливим у нинішній час притримуватися принципу стабілізації підручника.

Негайно припинити видання так званих «робочих книг» та «розсипних підручників», що підміняють справжні підручники і не дають систематичних знань по шкільним предметам» [9, 399].

Отже, основними тенденціями розвитку змісту шкільної літератури з історії до середини 1920-х рр. були: відмова від підручників, у змісті яких відображалася пропаганда релігійно-монархічних ідей, заміна їх на перші радянські підручники, збудовані на марксистській концепції розуміння історії з домінуванням у змісті питань економіки та класової боротьби. При цьому, як і раніше, ігнорувалася історія неросійських народів, що проживали на території імперії, в тому числі і українського. Усе це призводило до односторонньої класової оцінки подій та постатей, соціологізацію пропонованого учням історичного матеріалу, збереження імперського трактування історичного процесу.

Після запровадження комплексних навчальних програм у 1924 р. та уведення історичних знань до інтегрованого курсу суспільствознавства домінуючою тенденцією стала заміна підручника із системними знаннями з історії на епізодичні історичні екскурси у підручниках із суспільствознавства, «робочих книгах» та «розсипних підручниках». Зміст цих підручників підпорядковувався вимогам ідейно-політичного виховання, які полягали у перетворенні підростаючого покоління у свідомих і активних будівників соціалістичного ладу. У якості методологічної основи вивчення історії остаточно закріплюється марксистське вчення. Популяризація радянської дійсності приводила до посилення уваги до новітньої історії, політекономії, соціології за рахунок традиційних історичних курсів: стародавньої історії, історії середніх віків, нової історії. Позитивним явищем у змісті цих підручників стала поява окремих новацій та уведення значної кількості фактів з історії України.

ДЖЕРЕЛА

1. *Арнаутов В.* Суспільствознавство в школі соціального виховання / В. Арнаутов // Радянська освіта. — 1926. — № 7. — С. 1–9.
2. *Беллярминов И.* Курс всеобщей истории / И. Беллярминов. — СПб, 1902. — 290 с.
3. *Вольфсон М.* Очерки обществоведения / М. Вольфсон. — М. ; Пг. : Госиздат, 1923. — 480 с.
4. Держархів Сумської області, ф. Р-1747, оп. 1, спр. 2, арк. 143–151.
5. Держархів Сумської області, ф. Р-4563, оп. 1, спр. 263, арк. 9.
6. *Єфименко О.* Історія українського народу / О. Єфименко. — Вип. I і II. — Х. : ДВУ, 1922. — 196 с.
7. *Єфименко О.* Початковий підручник українсько-московської історії / О. Єфименко. — Х. : Вид-во «Союз», 1919. — 90 с.
8. *Замысловская Е.* Учебник истории / Е. Замысловская. — М ; Пг., 1923. — 152 с.
9. Історія української школи і педагогіки. Хрестоматія. — К. : Знання, 2005. — 767 с.
10. Підручник суспільствознавства. Історія. 6-й рік навчання. — Х. ; О. : Радянська школа, 1931. — 192 с.
11. *Покровский М.* Русская история в самом сжатом очерке / М. Покровский. — Ч. 1–2. — М. : ГИЗ, 1920. — 224 с.
12. *Рожков Н.* Учебник истории всеобщей и русской. Для второй ступени единой трудовой школы / Н. Рожков. — М. : Госиздат, 1922. — Вып. III. Новая история. — 92 с.
13. *Трахтенберг О.* Фазы общественного развития. (Учебное пособие для школ I–II ступени) / О. Трахтенберг, А. Гуковский. — М. ; Л. : Госиздат, 1929. — 148 с.
14. Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України, ф. 166, оп. 7, спр. 667, арк. 82–84.
15. *Ющенко Г.* Доба торговельного капіталу. Підручник по робочій бібліотеці учня / Г. Ющенко. — Х. : Держвидав, 1930. — 206 с.
16. *Ющенко Г.* Середньовіччя. Робоча книжка із всесвітньої історії / Г. Ющенко. — Х. : Держвидав, 1930. — 131 с.
17. *Яворський М.* Коротка історія України / М. Яворський. — Х. : ДВУ, 1924. — 140 с.

REFERENCES

1. *Arnautov V.* Suspilstvoznnavstvo v shkoli sotsialnoho vykhovannia / V. Arnautov // Radianska osvita. — 1926. — № 7. — P. 1–9.
2. *Belliarminov Y.* Kurs vseobshchei istoriy / Y. Belliarminov. — SPb, 1902. — 290 p.
3. *Volfson M.* Ocherki obshchestvovedeniya / M. Volfson. — M. ; Ph. : Hosizdat, 1923. — 480 p.
4. Derzharkhiv Sumskoï oblasti, f. R-1747, op. 1, spr. 2, ark. 143–151.
5. Derzharkhiv Sumskoï oblasti, f. R-4563, op. 1, spr. 263, ark. 9.
6. *Yefymenko O.* Istoriia ukrainskoho narodu / O. Yefymenko. — Vyp. I i II. — Kh. : DVU, 1922. — 196 p.
7. *Yefymenko O.* Pochatkovyi pidruchnyk ukrainsko-moskovskoi istorii / O. Yefymenko. — Kh. : Vyd-vo «Soiuz», 1919. — 90 p.
8. *Zamyslovskaya Ye.* Uchebnik istorii / Ye. Zamyslovskaya. — M ; Ph., 1923. — 152 p.
9. Istoriia ukrainskoy shkoly i pedagogiki. Khrestomatiya. — K. : Znannia, 2005. — 767 p.
10. Pidruchnyk suspilstvoznnavstva. Istoriia. 6-yi rik navchannia. — Kh. ; O. : Radianska shkola, 1931. — 192 p.
11. *Pokrovskiy M.* Russkaya istoriya v samom szhatom ocherke / M. Pokrovskiy. — Ch. 1–2. — M. : GIZ, 1920. — 224 p.
12. *Rozhkov N.* Uchebnik istorii vseobshchei i russkoi. Dlya vtoroi stupeni yedinoy trudovoy shkoly / N. Rozhkov. — M. : Gosizdat, 1922. — Vyp. III. Novaya istoriya. — 92 p.
13. *Trakhtenberg O.* Fazy obshchestvennogo razvitia. (Uchebnoye posobiye dlya shkol I–II stupeni) / O. Trakhtenberg, A. Hukovskiy. — M. ; L. : Hosyzdat, 1929. — 148 p.
14. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv derzhavnoi vlady i upravlinnia Ukrainy, f. 166, op. 7, spr. 667, ark. 82–84.
15. *Yushchenko H.* Doba torhovelnoho kapitalu. Pidruchnyk po robochii bibliotetsi uchnia / H. Yushchenko. — Kh. : Derzhvydav, 1930. — 206 p.
16. *Yushchenko H.* Serednovichchia. Robocha knyzhka iz vsesvitnoi istorii / H. Yushchenko. — Kh. : Derzhvydav, 1930. — 131 p.
17. *Yavorskyi M.* Korotka istoriia Ukrainy / M. Yavorskyi. — Kh. : DVU, 1924. — 140 p.

Прийнято до друку — доктор педагогічних наук, професор О.В. Малихін